

EEN DAGREIS VERDER

Door: Ds. Joep van der Geer*

Binnen de palliatieve zorg gaan de ontwikkelingen razend snel. Richtlijnen, symposia en scholingstrajecten spreken over het belang van spirituele zorg. Ondertussen zijn geestelijk verzorgers het nog niet met elkaar eens over deze term. Spiritualiteit: is het wel de vlag die de lading denk? Joep van der Geer is blij met de fundamentele bezinning op geestelijke verzorging, maar roept ook op tot enige haast. De trein van de palliatieve zorg rijdt verder en zal niet wachten op de uitkomsten van het debat van de geestelijk verzorgers.

'De tijd is rijp' schreven Carlo Leget, Annemieke Kuin en ondergetekende in TGV (februari 2008) naar aanleiding van de eerste Masterclass spiritualiteit en geestelijke verzorging in de palliatieve zorg.¹ Een jaar en inmiddels vier masterclasses verder stelde de redactie de vraag of er nieuwe ontwikkelingen te melden zijn. Gelukkig wel; mijn oproep in de eerste masterclass, om als beroepsgroep de uitdagingen op te pakken die zich op het snijvlak van de drie begrippen uit de titel van de masterclass bevinden, heeft gehoor gevonden. De Sturm und Drang die ik bij die gelegenheid voelde, tekende het belang dat ik hechtte aan de kansen die zich hierbij aanbieden. Kansen die ons niet alleen brengen op nieuwe, ongebaande wegen, maar ons ook in staat stellen datgene waar we altijd al goed in waren opnieuw te verbinden met actuele vragen en behoeften van patiënten (cliënten en bewoners) én collega zorgverleners.

De oproep heeft op verschillende manieren gehoor gevonden. Inhoudelijk vooral in de vruchtbare discussies tussen vaste docenten, gastdocenten en deelnemers. Maar ook formeel op een aantal niveaus: het besluit van het bestuur van de VGVZ

om een commissie samen te stellen 'spiritualiteit en beroepsstandaard'², de keus van Agora om te werken aan een Richtlijn Spirituele zorg (waarbij telkens gebruik gemaakt werd van de feedback uit de masterclass), de acceptatie van het concept van die richtlijn door de redactie van het VIKC Richtlijnenboek³, en de vraag van het IKNO om te komen tot professionalisering en borging van een definitieve scholing voortkomend uit de Masterclass⁴. In dit artikel wil ik een indruk geven van de bijdragen die vooral door de gastdocenten (hoogleraren geestelijke verzorging) in de masterclass zijn geleverd aan de voortgaande inhoudelijke discussie over het gebruik van de term spiritualiteit. Daarna wil ik ingaan op de betekenis van de stappen die de genoemde organisaties hebben genomen.

Terminologie: zingeving of spiritualiteit?

Er worden veel fundamentele discussies over het vakgebied van de geestelijke verzorging gevoerd tijdens de masterclass. De discussie over de terminologie is daarvan één van de belangrijkste en riep in de eerste masterclass heftige reacties op. We heb-

ben daarover geschreven in het genoemde artikel. Die discussie is voorlopig nog niet afgerond, van belang is hierbij ook het advies van de commissie die zich hierover buigt. Toch lijkt die discussie van karakter te veranderen, zo constateerden we als docenten in december. In de vierde masterclass was namelijk wel sprake van kritische kanttekeningen bij het gebruik van de term spiritualiteit, maar niet van de weerstand van het eerste uur. Zelf heb ik achteraf de indruk dat de weerstand binnen die eerste masterclass vooral ook te maken heeft gehad met mijn eigen gedrevenheid. Mijn Entdeckerfreude ging gepaard met Sturm und Drang (waarom daarbij alleen maar Duitse woorden boven komen?) en leverde zo'n adrenalinestoot op, dat de boodschap wellicht wat al te massief op de deelnemende collega's afkwam. Of externe factoren, zoals de inmiddels herhaalde maand van de spiritualiteit, of een groeiende bekendheid van de masterclass zelf de discussie beïnvloedden, is moeilijk te zeggen. Op deze plaats beperk ik me tot de inbreng van de diverse gastdocenten. Zij werden namelijk vooral om hun inbreng op dit punt gevraagd. De vaste docenten waren uiteraard gekozen vanwege hun al bekende bijdrage in de discussie en ik volsta dan ook, wat hen betreft, met te verwijzen naar hun publicaties.

Vaste gastdocent in alle masterclasses is Marinus van den Berg. Zijn bijdrage is getiteld 'De dag heeft genoeg te vertellen'. Daarin neemt hij elke keer de ruimte heeft om andere accenten te kiezen, maar zijn bijdrage wordt vooral gedragen door zijn eigen narratieve stijl. Een stijl die gekenmerkt wordt door concrete casuïstiek in de vorm van zorgvuldige vertellingen, aangevuld met betrokken (zelf-)kritisch commentaar op de praktijk van de zorg en de oproep om de patiënt zo mogelijk als leraar/lerares te zien. Ten aanzien van de term spiritualiteit is collega van den Berg de afgelopen twee jaar in beweging. De eerste keer waarschuwde hij nog voor het gebruik van de term vanwege de vele onduidelijke en zweverige associaties 'omdat je

dan het risico loopt de helft van je publiek al kwijt te zijn'. De laatste keer zei hij 'ik merk dat ik de term steeds vaker gebruik, hoewel je wel duidelijk moet maken wat je ermee bedoelt'.

In de eerste masterclass werd een bijdrage geleverd door toenmalig hoogleraar geestelijke verzorging prof. dr. Johan Bouwer. Hij koos er voor om aan de hand van de professionaliseringsdriehoek van collega Hanrath⁵ in te gaan op de vraag langs welke zijde de geestelijk verzorger zijn functie tracht te legitimeren. Kort gezegd: de ambtelijke, formele legitimering is van belang voor geestelijk verzorgers en hun achterban, maar niet voor andere disciplines in de zorg. Het management van identiteitsgebonden organisaties zal daar waarde aan hechten, maar dat lijkt een minderheid in ons huidige stelsel. Legitimering langs de persoonlijke zijde van de driehoek leidt tot een charismatisch beroepsprofiel. Bij het wisselen van persoon in een functie vervalt daarmee een groot deel van de legitimering. Bouwer schetste de dominantie van de functionele benadering in onze huidige cultuur en legde een verband tussen de kwetsbaarheid van de functie van geestelijk verzorgers in het huidige zorgstelsel en de diffuse beeldvorming bij andere disciplines over de mogelijke bijdrage van geestelijke verzorging aan de zorg. Hij drong er op aan om in dat spoor te kiezen voor legitimering op basis van functionaliteit. En hij riep op om vooral duidelijk te maken wat onze bijdrage zou kunnen zijn aan de ontwikkeling van de palliatieve zorg, begreep de reserves ten aanzien van de term spiritualiteit, maar waarschuwde om vooral niet te aarzelen. Ter illustratie verwees hij naar het werk van René van Leeuwen met betrekking tot competenties van verpleegkundigen ten aanzien van spirituele zorg.⁶ 'Als verpleegkundigen dit allemaal kunnen, zijn geestelijk verzorgers niet meer nodig in de zorg' zo waarschuwde hij.

De titel 'Zingeving of spiritualiteit' van deze paragraaf komt van prof. dr. Hetty Zock. Zij had in de

eerste helft van 2007 haar oratie gehouden als hoogleraar geestelijke verzorging in Groningen, waarin het begrip zingeving centraal stond'. Haar bijdrage kan ik hier niet noemen zonder ook te verwijzen naar het artikel in TGV⁸ waarin ze verslag doet van haar bevindingen in de Verenigde Staten. In de masterclass verwoordde zij haar positie op basis van haar oratie, waarin het begrip zingeving gebruikt werd voor het terrein waarop de bijdrage van de geestelijke verzorging het meest tot zijn recht komt. Voor- en nadelen van termen als zingeving en spiritualiteit bleken relatief en soms verband te houden met persoonlijke associaties. Als voorbeeld noemde zij een reactie op haar oratie waarin de term zingeving (tegen de achtergrond van haar betoog volstrekt onterecht) met maakbaarheid geassocieerd werd. Bovendien liet ze zien dat zij de term zingeving kwalificeerde op een manier die vergelijkbaar is met de manier waarop Waaijman de term spiritualiteit kwalificeert en Herman Andriessen de term het geestelijke.⁹ Ze kwam daarbij tot de conclusie dat de keuze voor het gebruik van de term zingeving of spiritualiteit wellicht vooral van strategische aard kon zijn. Ze erkende dat ze als pasbenoemd hoogleraar geestelijke verzorging op dat moment aan het begin stond van de ontmoeting met het veld van de palliatieve zorg en de discussies die daarbinnen op internationaal niveau over spiritualiteit gevoerd worden.

In december 2008 deed ze verslag van haar veldonderzoek in 'God's own country' naar de geestelijke verzorging in de Verenigde Staten. Ze beschrijft diverse zeer interessante ontwikkelingen en praktijken. Ze signaleert o.a. een verschuiving in de terminologie waarmee geestelijk verzorgers hun eigen praktijk benoemen van 'chaplancy' naar 'spiritual care' en 'spiritual care giving'. Doet verslag van een boeiende week meelopen met Sandra Schaap, een Nederlandse die als geestelijk verzorger in een 'palliative care team' functioneert in het Emory University Hospital in Atlanta (Georgia). Ze sluit het artikel af met een aantal conclusies, waarvan ik

hier de tweede en zesde wil herhalen. *De beroepsontwikkeling van geestelijk verzorging wordt nog meer dan ik tevoren dacht bepaald door de ontwikkelingen in de gezondheidszorg en minder door de ontwikkelingen op levensbeschouwelijk gebied. Discussies over het ambt en de rol van levensbeschouwelijke instituties voor het beroep hebben de laatste jaren in Nederland misschien teveel aandacht en energie gevestigd.*

In aansluiting op wat Johan Bouwer in de eerste masterclass inbracht, versta ik deze conclusie als een oproep om de agenda van de beroepsgroep open te stellen voor de vragen die in de zorg leven, vragen waar sommige andere disciplines al langer mee worstelen. Een oproep ook om ons meer langs een functionele lijn te legitimeren dan langs een ambtelijke. Van 'wat is onze beroepsidentiteit' naar 'wat is onze bijdrage'. Haar zesde conclusie doet vermoeden dat we daarmee niet de broodnodige verheldering van onze beroepsidentiteit verwaarlozen, maar dat door middel van actieve participatie in de ontwikkeling van palliatieve zorg nieuwe kansen kunnen ontstaan: *de beroepsidentiteit van geestelijk verzorgers zou verhelderd kunnen worden door te onderzoeken hoe zij functioneren in de palliatieve zorg, aangezien spiritualiteit een geïntegreerd deel is van deze holistische vorm van zorg.*

Prof. dr. Hans Alma was bereid om in het voorjaar van 2008 een bijdrage te leveren. In haar bijdrage ging ze niet direct in op de bruikbaarheid van de term spiritualiteit voor de beroepspraktijk van de geestelijk verzorger. Ongenoemd bleef die middag ook, welke discussies er binnen de Universiteit van Humanistiek gaande waren naar aanleiding van, bij voorbeeld, de dissertatie van Suzette van IJssel over spiritualiteit.¹⁰

In december 2008 koos prof. dr. Andries Baart ervoor om de tijd die hij tijdens de masterclass had, niet aan discussie over de terminologie te besteden. Hij verwees naar het artikel Palliatieve zorg en presentie¹¹ en verdiepte de discussie door uitgebreid stil te staan bij het begrip aandacht in

een inleiding getiteld 'Goede zorg, aandacht en spiritualiteit'. Aandacht is één van de kernwoorden van de presentiebeoefening: 'Zorg heeft om werkelijk zorg te kunnen zijn de inbedding in een relatie nodig en steunt dus op aandacht, afgestemdheid, responsiviteit'. Hij stond stil bij vier verschillende interpretaties van aandacht. Aandacht als de weldadige insluiting van de ander, waarbij hij putte uit zijn publicatie *Aandacht, études in presentie*.¹² Aandacht als het vermogen je te verwonderen¹³, aandacht als de vriendelijke toewending naar met name je eigen gemoedsgesteldheden, waarbij hij wees op de invulling van *mindfulness* door Jon Kabat-Zinn¹⁴ en aandacht als de eerbiedige ontvankelijkheid voor het geheel, waarbij hij wees op de waarde van verschillende spirituele tradities. Baart kwam tot de conclusie dat spiritualiteit als een belangrijke motor in de presentiebeoefening geldt. Hij heeft mijns inziens daarmee geïllustreerd, dat voor theoretische onderbouwing met betrekking tot de aandacht voor spiritualiteit in de zorg en de rol van geestelijk verzorgers daarbij, de presentietheorie in ruime mate bouwstenen aanreikt.

Een veld in beweging

Het zou te ver voeren om een impressie te geven van de verhalen en ervaringen waarmee de eerste negentien collega's terugkwamen op de eerste terugkomdagen voor de deelnemers uit 2007. Terugkomdagen die, vooral op verzoek van deelnemers van de masterclass, in het teken van vaardigheidstraining stonden. Van individuele verdieping van de eigen beroepspraktijk tot scholingsmodulen voor andere disciplines in de eigen instelling of regio, van deelname in palliatieve consultatieteams tot korte onderzoeksprojecten. Er is veel op gang gebracht in de afgelopen twee jaar.

Ik onderschrijf de bovengenoemde conclusies van Hetty Zock, haar oproep om de agenda van de beroepsgroep open te stellen en om de beroepsidentiteit van geestelijk verzorgers te verhelderen aan de hand van het functioneren in de palliatieve zorg. Ik zie dat niet als een willoos meedrijven op

de golven van de actualiteit binnen de zorg. Wel als een zorgvuldige toewending naar de context waarin we werken. Die context bestaat niet alleen uit patiënten, bewoners en cliënten, maar ook uit andere zorgverleners en verantwoordelijken. Tijdens mijn studie was contextualiteit een belangrijk criterium voor de relevantie van theologie. Theologie diende zich te verhouden tot de context waarin gelovigen zich bevonden. Theologie die zich ver van de concrete werkelijkheid beweegt diende gewantrouwd te worden. Analoog daaraan zou gesteld kunnen worden dat wij als beroepsgroep aan relevantie winnen, wanneer we adequate antwoorden formuleren op vragen die leven binnen de zorg. Een van die vragen betreft het vormgeven van de toekomst met betrekking tot de palliatieve zorg in ons land en als onderdeel daarvan het ontwikkelen van structuren die de aandacht voor spiritualiteit kwalitatief kunnen borgen.

Met het aanstellen van een commissie die de vereniging zal adviseren met betrekking tot de relatie van het begrip spiritualiteit tot de beroepsstandaard, heeft de VGVZ een duidelijke stap gezet. Op deze plaats volstaat het om het belang hiervan te onderstrepen en het advies af te wachten.

Eind 2008 verscheen de richtlijn Spirituele zorg op www.pallialine.nl, in de commentaarfase. De richtlijn is ontstaan vanuit een initiatief van de Agora Ethiek en Spiritualiteit, onderdeel van het landelijk steunpunt voor palliatieve zorg Agora. Als één van de leden van de werkgroep die aan de wieg van deze richtlijn heeft gestaan, ben ik zeer benieuwd naar de reacties uit het veld. Zowel van verpleegkundigen, artsen en andere disciplines, als van collega geestelijk verzorgers. In het kader van dit artikel wil ik niet ingaan op de inhoud van de richtlijn. Wel wil ik een paar opmerkingen en vragen stellen over de betekenis hiervan voor de beroepsgroep van geestelijk verzorgers. Allereerst moet erkend worden dat het niet de VGVZ is geweest die het initiatief heeft genomen. Mogelijk is de beroepsvereniging te klein voor een dergelijk initiatief. Een

initiatief vanuit de VGVZ was ook nog moeilijk denkbaar omdat de discussie over de term spiritualiteit nog gevoerd moet worden. Een visie op de rol en verantwoordelijkheid van de geestelijke verzorger in het ontwikkelen van een spiritueel zorgbeleid in de instelling, kon nog niet verwacht worden van de VGVZ. Inmiddels is de richtlijn geschreven, waarmee Agora positie gekozen heeft op een aantal punten. De redactie van het VIKC Richtlijnenboek heeft het concept geaccepteerd en staat open voor commentaar. Daarmee zal de richtlijn (binnenkort in de definitieve versie) een zekere status hebben.

De richtlijn gaat uit van een expertfunctie van geestelijk verzorgers. Misschien zelfs van een eindverantwoordelijkheid voor de concretisering van de richtlijn op instellingsniveau. Wat betekent dat? Eindverantwoordelijkheid voor het spiritueel zorgbeleid in de zin dat van de geestelijk verzorger verwacht mag worden te kiezen tussen de beschikbare modellen ter verheldering van spirituele zorg? Eindverantwoordelijkheid voor de scholing van andere disciplines op het gebied van deze zorgdimensie? Moet dat alles gezien worden als integraal onderdeel van wat eerder in de beroepsstandaard geformuleerd is ten aanzien van de taak en rol van iedere geestelijk verzorger op mesoniveau? Of ontstaat hier een nieuwe functie, een nieuw specialisme *spiritueel consulent* zoals in Nijmegen door collega drs. Ries van der Sanden in samenwerking met hoogleraar palliatieve zorg Kris Vissers ontwikkeld lijkt te worden?¹⁵

De eerstvolgende stappen

Dit jaar zal er een vijfde masterclass gehouden worden¹⁶, het bestuur heeft een aanbevelingsbrief geschreven naar de Joodse, Moslim en Hindoe sectoren waarin gewezen wordt op de belangwekkende ontwikkelingen in de palliatieve zorg. Het is de vraag of deze collega's ook uit de voeten kunnen met het begrip spiritualiteit en de aangeboden modellen. Als zij tot de conclusie zouden komen

dat die ook bruikbaar zijn tegen de achtergrond van hun traditie, dan zouden we op basis van een breed gedeeld begrippenkader onze bijdrage in de palliatieve zorg vorm kunnen geven. Dat zou een bijzonder krachtig signaal zijn. Hoe de Masterclass na 2009 verder ontwikkeld zal worden is op dit moment niet te zeggen. Opmerkelijk is dat één van de organisaties die in samenwerking de masterclass aanbieden, namelijk het Integraal Kankercentrum Noord Oost, formeel de opdracht heeft verstrekt om de masterclass verder te professionaliseren en te borgen. Dat zegt iets over het belang dat deze organisatie hecht aan het versterken van de bijdrage van geestelijk verzorgers in de palliatieve zorg.

De trein gaat snel en wacht niet

Al deze nieuwe ontwikkelingen vragen op den duur ook om nieuwe structuren. Die tekenen zich nu nog niet direct af. Van belang is eerst dat helder wordt hoe we als beroepsgroep willen reageren op deze ontwikkelingen. Die reactie zal aan twee criteria moeten voldoen: ze moet van hoge kwaliteit zijn (geen middelmatigheid) en snel komen. Aan den lijve ondervindt elke geestelijk verzorger dat de gezondheidszorg met hoge snelheid verandert. Alleen kritisch reageren op het overheersende economische perspectief en de doorschietende samenwerking is niet voldoende. Uitstekende begeleiding op microniveau aan patiënten (bewoners of cliënten) en naasten is voorwaarde, maar zal niet voldoende blijken te zijn. Wij zullen ervoor moeten zorgen dat we in beeld zijn bij de ontwerpers van de toekomst van de gezondheidszorg. Dat zijn niet alleen de financiers, de verzekeraars en de overheid, maar ook leidende vertegenwoordigers van andere disciplines in de gezondheidszorg en onderzoekers. Dat we zelfs bij die laatste twee groepen nauwelijks in beeld zijn als het gaat om aandacht voor spiritualiteit in de gezondheidszorg, ontdekte ik tot mijn schrik bij het lezen van een bijdrage op het forum van het Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen.¹⁷ In een helder artikel doen Eltica

de Jager Meezenbroek e.a. verslag van een expertmeeting 'Spiritualiteit in de gezondheidszorg', georganiseerd door drie centra¹⁸ voor (met name psycho-oncologische) gezondheidszorg en onderzoek. Op de expertmeeting waren de zesentwintig (theoretische en praktische) experts het er over eens dat het belangrijk is dat zorgverleners aandacht besteden aan spiritualiteit, omdat dit de kwaliteit van de zorg ten goede komt. De experts noemden drie manieren waarop artsen en verpleegkundigen meer aandacht kunnen besteden aan spiritualiteit. Ten eerste door het ontwikkelen van een aandachtige, ontvankelijke en rustige houding in het contact met de patiënt. Ten tweede door zelf meer stil te staan bij hun eigen zingevingsprocessen en bij hun eigen ervaringen met existentiële thema's (rondom leven, lijden, sterven, dood). Ten derde door het als een onderdeel van het takenpakket van artsen en verpleegkundigen te zien. Het was onthutsend om te ontdekken wanneer in het verslag van deze expertmeeting de geestelijk verzorger in beeld komt. Niet bij scholing ten aanzien van het ontwikkelen van de vereiste houding, ook niet bij het leiden van bijeenkomsten of scholingen, waarin hulpverleners zelf stil staan bij hun eigen zingevingsprocessen. Bij de derde manier wordt pas in een bijzin over wel dertien (voor verpleegkundigen) mogelijke activiteiten gesproken over 'het informeren van de patiënt over de mogelijkheid van een gesprek met de geestelijk verzorger'. Als wij zelf van mening zijn dat we een bredere bijdrage kunnen leveren, zullen we dat met overtuiging en snel duidelijk moeten maken, door middel van inhoudelijke bijdragen, kwalitatieve scholing aan andere disciplines en onderzoek.

Nogmaals: er is veel gebeurd in de afgelopen twee jaar en er is veel in ontwikkeling. Het is absoluut verheugend om te zien hoe snel op dit moment allerlei initiatieven ontstaan. We zijn in mijn beleving nog maar een dagreis verder dan de eerste masterclass in voorjaar 2007, maar het landschap ziet er nu al anders uit.

Maar de trein zal niet op ons wachten.

* *Ds. Joep van de Geer is als geestelijk verzorger en projectleider palliatieve zorg werkzaam in het Medisch Centrum Leeuwarden (MCL) en organiseert vanuit Zorggroep Noorderbreedte in samenwerking met het Integraal Kankercentrum Noord Oost en de Stichting Leerhuizen Palliatieve Zorg, de Masterclass spiritualiteit en geestelijke verzorging in de palliatieve zorg.*

Noten

- 1 TGV jaargang 11, nummer 46, februari 2008.
- 2 VGVZ Nieuwsbrief nummer 4-juli 2008.
- 3 www.pallialine.nl tot 1 maart 2009 in commentaar-fase, binnenkort definitieve versie.
- 4 Zie ook het jaarplan 2009 IKNO.
- 5 Hanrath, T., Geestelijke verzorging in het hart van de zorg: de professionele identiteit van de geestelijke verzorger in een veranderend zorgcontext, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 17 (2000).
- 6 Leeuwen R. van. Towards nursing-competencies in spiritual care. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, februari 2008.
- 7 Zock, H., Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging en zingeving vanuit godsdienstpsychologisch perspectief. Rede uitgesproken 13 maart 2007, uitgave KSVG Tilburg 2007.
- 8 Zock, H., Geestelijke verzorging in de verenigde staten, TGV jaargang 11, nr. 50, dec. 2008.
- 9 Zock, H. De integratieve functie van spiritualiteit in supervisie.
- 10 van Ijssel S., Daar hebben humanisten het niet zo over, dissertatie 2007.
- 11 Baart A., Presentie en palliatieve zorg, 'Sociale interventie', 2007, jaargang 16, nummer 3, pagina 13 – 25.
- 12 Baart A., Aandacht; *Etudes in presentie*; Uitgeverij Lemma 2005.
- 13 Verhoeven C., Inleiding tot de verwondering (1967).
- 14 zie over Jon Kabat-Zinn: nl.wikipedia.org/wiki/Jon_Kabat-Zinn.
- 15 *Handelingen*, Tijdschrift voor Praktische Theologie, 35ste jaargang / 5 (2008): Vissers K., Hasselaar J., van de Sande R., Smeets W., Palliatieve zorg in stervensbegeleiding; van de Sande R., Hasselaar J., Prins J., Smeets W., 'Ik zal de oogst niet zien...' Spirituele zorg voor stervenden in een ziekenhuis: een multidisciplinaire benadering.
- 16 7, 8 en 9 september 2009 in Zenderen, zie onder andere website VGVZ.
- 17 Eltica de Jager Meezenbroek e.a., Spiritualiteit in de Gezondheidszorg, visies en ervaringen van zorgverleners en onderzoekers, TSG jaargang 86 / 2008 nummer 1.
- 18 Helen Downing Instituut Utrecht, Noordelijk Centrum voor Gezondheidsvraagstukken UMC Groningen, Taborhuis, Nijmegen.